

A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSE

ADALÉKOK A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

II. KÖZLEMÉNY

b)

Zrínyi Miklós hadtudományi munkáinak nyelvezete

Talán különösnek látszik, hogy külön „katonai nyelv”-ről beszélünk Zrínyi Miklós hadtudományi munkáival kapcsolatban. Hiszen a nemzeti nyelv összességében a katonai nyelvnek is szervesen kell alakulnia és fejlődnie a nemzet nyelvével. És ha természetesen vannak műszavak, amelyek csak egy foglalkozási ág keretében, illetve életében — tehát ebben az esetben a katonaság szolgálatát szabályozó írásbeli intézkedésekben — elkerülhetetlenül szükségesek és a mindennapi, társadalmi érintkezésben nem fordulnak elő, — ezeket a műszavakat is a nemzeti nyelv szabályai szerint kellett megalkotni és erre a nemzet, a nép élő és fejlődő szókincsét felhasználni.¹ És egészen bizonyos, hogy a magyar katonai nyelv nálunk is szervesen, együtt fejlődött volna nemzeti nyelvünk haladásával, ha hazánk hadtörténetében nem következnek sorozatosan viharos változások, elnyomatás időszakai, amikor a magyar nemzeti hadsereg letűnt a hadtörténelem színpadáról s később is csak ideig-óráig tartó életet élhetett nehéz, sokszor tragikus

¹ Hangsúlyozom, hogy e munkám nem nyelvtörténeti tanulmány. A katonai műszavak keletkezésének, fejlődésének részletboncolgatása a hivatásos tudós nyelvészek hatáskörébe tartozik s e téren már sok értékes hozzászólást ismerünk. Legutóbb pedig a „Nyelvünk a reformkorban” Bpest, 1955. című könyvben ezzel a kérdéssel igen behatóan foglalkozik *Terestyéni Ferenc* „Az állami élet nyelve” (III. fej.) tanulmánya. En — ne sutor ultra crepidam, — feladatomul csak azt tűztem ki, hogy megírom a katonai nyelv fejlődéstörténetének hadtörténelmi vonatkozásait, azaz vázolom az elmúlt korok magyar katonai nyelvének kialakulását nagy vonalakban, ismertetem a régi szabályzatok, utasítások megjelenésének körülményeit, részletesebben a magyar katonai nyelv megtisztítása és megmagyarosítása érdekében a XIX. században végzett fáradozásokat, és azok eredményeit, vagy eredménytelenségét.

Tanulmányom tehát kifejezetten hadtörténelmi irányú s adatokat kíván szolgáltatni a magyar katonai nyelv részletes megírásának történetéhez, amely — úgy vélem, a hadtörténetkutatók és nyelvész szakemberek közös munkájának területére tartozik.

körülmények között. A már egyszer megszületett magyar katonai nyelvet a nemzeti hadseregek szervezőinek újból meg kellett szabadítani a német-osztrák és latin nyelv reájuk nehezedeő súlyától.

Hogy éppen Zrínyi Miklósnak az érdeme az első, valóban szép, magyaros katonai nyelv megalapozása, annak oka az a helyzet is, hogy az ő életében kezdődik Európaszerte az állandó hadsereg felállításának parancsoló felismerése. Állandó hadseregnek, hivatásos katonaságnak vezetéséhez feltétlenül szükségesek a haderő életét békében és harcászati vezetését háborúban egységesen szabályozó írásbeli rendelkezések. Ezt kortársai közül legelőször és leghatározottabban Zrínyi Miklós ismerte fel. Vele született és korát messze megelőző írói készsége, gyakorlati ismeretei és a külföldön akkor már megjelent hasonló tárgyú munkák tanulmányozása megadta neki a lehetőséget ahhoz, hogy a magyar katonaság megszervezéséhez szükséges előmunkálatokat zamatossá, mindenki által érthető magyar nyelven fogalmazzá meg. Életének mondhatnók központi problémáját a nemzeti hadsereg felállítása alkotta. Kezében karddal, tollal, elméjében szilárdan kialakult tervekkel, szívében soha nem lankadó lelkesedéssel csak egy célért, eszméért küzdött, a nemzet felszabadításáért a török járom alól.

Bizonyára voltak kortársai és talán vezértársai közt is olyanok, akik feleslegesnek tartották az unalmasnak tetsző írásbeli szabályzatok kiadását. Ezekre gondolt Zrínyi, amikor Vitéz Hadnagy munkájának két helyén ezt írja: „Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük!”... „Bánom, hogy minékünk magyaroknak egy bolond példabeszédünk vagy az ellen, hogy nem jó papirosból hadakozni. De mennyire igazsága legyen ennek a mondásnak, — lássa meg az, aki okos!”...²

Csáktornyai várának dolgozószobájában, a harcok közt adódó szünetekben, csendesebb hetek alatt Zrínyi nekifogott a magyar katonaság életét irányító szabályzatok, azután pedig hadtudományi tárgyú munkáinak összeállításához.

...„Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul írjam...” mondja Zrínyi „Az olvasónak” című egyik előszavában.³ Ezzel a mondattal maga jelöli ki magának az utat a magyar katonai szabályzatok megszerkesztésére, azaz kimondja azt a helyes érzését, hogy ezek az írásbeli szabályzatok jó magyar nyelven legyenek megírva. Ezzel tehát lefektette a helyes magyar katonai nyelvezet alapjait. Természetesen nem kell azt hinnünk, mintha ő most azzal a szándékkal ült volna le íróasztalához, hogy megteremtse az új magyar katonai nyelvet. Ez nála ösztönösen, önmagától adódott, mivel ő helyes nyelvérzékkel fel tudta használni a nép szokincseiből azokat a szavakat, amelyekkel a katonai különleges fogalmakat találóan kifejezhetette.

² Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, 1958. Vitéz Hadnagy fejezet 216. és 161. o. A következőkben ezt a forrásmunkát Z. M. K. rövidítéssel jelzem.

³ Z. M. K. 157.

Először ilyen tárgyú munkája a *Tábori Kis Tracta* néven ismert hadseregszervezési kézirata. Előtanulmányként lefordította azt a két német nyelvű szabályzatot, amelyek az ő korában jelentek meg, tehát időrendben legjobban megfeleltek céljának. Ezek:

V. Károly császár és Schwendi Lázár császári hadvezér tractatusai⁴

Széchy Károly, Zrínyi életének ismert írója, a két eredeti kéziratot Zrínyi kézírásának tartotta és így közelfekvő volt az a gondolat, hogy mindkét fordítás Zrínyi munkája. De az újabkori kutatók gondos nyelvészeti és stílus-összehasonlítás révén azt következtették, hogy azt egy, Zrínyihez közelálló és az ő gondolatmenetét és írásmódját jól ismerő megbízottja készítette. Ez a két írás mindenesetre fontos dokumentuma a magyar katonai nyelv legelső írásbeli megnyilatkozásának. Az V. Károly császár tractatusa egy gyalogezred felállításáról, tagozódásáról, főleg pedig az ezred tisztjeinek, és egyéb beosztottjainak (mezei borbély, azaz orvos, cáplán, azaz ezredlelkész és egyéb, nem a harcos állományhoz tartozó egyén) szolgálati kötelezettségéről szól, azután szigorú hadi-cikkszerű utasításokat ad a tábori rendre, erőszakoskodók, fegyelmetlenkedők büntetésére vonatkozóan. Ebben a szabályzatban már találunk olyan kitűnő magyar műszavakat, amelyek Zrínyi írásaiiban is elfordulnak. Persze vannak itt még olyan megjelölések is, amelyeket a latin nyelvből, vagy a németből vett át a fordító. Ezek olyan szavak, amelyek magyarosan könnyen kiejthetők, mint pl. *mustra*, *generális*, *articulus*, de az egész íráson meglátszik, hogy tudatosan alkalmaz újonnan alkotott magyar műszavakat. Az egészen elmagyarosodott „soltész” névvel nevezi a hadbíró, a nagyon helyes „szállásosztó, seregrendelés, íródiák, fizetés egy óra, zászlótartó, tizedes, sípos, dobos, trombitás” — kifejezéseket következetesen már használja. A nem hadakozó tisztok és tisztviselők megnevezése, „mester” (profont-, istrázsamester). Az ezred parancsnoka főkapitány, helyettese vicekapitány, a közlegényi sorban levő katona — vitéz. Tudjuk, hogy a „hadúr” elnevezés újabbelejtű. E tractatusban azonban más alakban előfordul, mint Hadi Úr, vagy Hadaknak Ura. A „hadnagy” itt egy zászlóalj élén áll. A „csata” nem a később begyökerezett meghatározás szerint nagy, esetleg döntő harcot jelent, hanem általában harcot. „Darabont”-nak nevezi a tisztok közvetlen közelében harcoló embereket, akiknek kötelessége tisztjeiket megvédeni. A tizedes és más altisztok „hópénzt” kapnak. Bár nem különbözteti meg határozottan, de külön említi egymás mellett a „vitézket” és „katonákat”. Az előbbieket a ló hátán, az utóbbi a gyalogosan harcoló embert jelenti. Ha a két ellenfél közel van egymáshoz, akkor önként jelentkező „nyargaló vitézek” száguldanak előre és kezdik meg a harcot. Azután lép harcba a tisztok vezetésével az egész „vitézleő nép”.

⁴ Z. M. K. 434—469. és a 439. o. lábjegyzete.

Schwendi Lázár tractatusa nagyobb seregegységek szolgálatáról és magasabb parancsnokok magatartásáról intézkedik. A hadbaszállt sereg fővezérét főgenerálisnak nevezi. A német öbester mellett használja a kapitány megnevezést. A sereg gyülekezőhelyét, a német Alarmplatz mintájára „lármahelynek” mondja. A hadnagy rendfokozat nála a Rittmeisterhez hasonló lovasparancsnokot jelenti. A tüzérség akkor még nem alkotta a seregek olyan szervezetszerű, feszes katonai egységét, mint később. Az ágyúk kezeléséhez külön szakképzettség kellett, ezért a tüzérek vezetőjét „Lövőszerszámhoz való Mesternek” hívja. Olvassuk már a „pattantyús” elnevezést is. A sáncokat kitervező és e munkákat vezető főembert „Sánczmesternek”, az ágyúkat kezelőket pedig „álgymesternek” nevezi. A lövészt és poggyszt szállító szekerekre a „szekérmester” ügyelt fel. A hópénzt a „fizető mester” osztotta ki. A sereg élelmezése a „prófontmester” dolga. A főgenerális mellé beosztott magasabb rangú személyek közül a „Lovasok Generálisa” a főgenerális első munkatársa és segítsége, aki vigyáz az egész hadsereg abrakolására is. A Generálprófosz a legfőbb hadbíró, a főkvártélymester a szállásosztóknak parancsol, a főstrázsamester a lovasok kompániájában kijelöli a tábori őrségeket s azok szolgálatát ellenőrzi. A gyaloghadnak szintén van főgenerálisa. Mindezek a rendfokozati megjelölések azután a későbbi korok seregeiben is használatosak voltak, bár más és más vonatkozásban. Így pl. a főstrázsamester később az ezredek egyik törzstisztje volt, aki a kiképzésre és zártrendi gyakorlatok fegyelmeire vigyázott. A katonaságot néha „hadi emberek” gyűjtőnévvel emlegeti.

Mindkét tractatus folyékony, az akkori magyar nyelvnek megfelelő, könnyen érthető, ügyes fordítás, és azoknak sok részletét olvashatjuk a későbbi szabályzatokban.

Zrínyi Miklós hadtudományi, prózai írásairól a múltban két nagyobb munka jelent meg, s most legújabban a már említett könyv a Zrínyi Kiadó fáradozásának eredményeképpen. Zrínyi életének, minden részletre kiterjedő alapos történetét olvashatjuk Klaniczay Tibor munkájában.⁵ Mindezek az alapos munkák azonban nem foglalkoznak az a kérdéssel, hogy milyen alapvető jelentősége van Zrínyinek a magyar katonai nyelv megteremtése terén. És ebben a vonatkozásban talán legnagyobb értéke munkáinak az, hogy a tőle használt és alkotott katonai nyelv nem erőltetett, nem szolgai fordításokon, vagy nyakatekert értelmetlen új kifejezéseken felépített új nyelv, hanem Zrínyi erőteljes, zamatos nyelvezete. Az a nyelv, amelyről Kazinczy Ferenc lelkesedve írta: „Mely szép nyelv azon durva századból, mely férfias lélek tündöklék elő Zrínyinek minden szavain.”⁷⁶

Zrínyinek első, a hadseregszervezés kérdéseivel foglalkozó munkája a *Tábori Kis Tracta* című kézírata.⁷

⁵ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bpest 1954.

Rónai Horváth Jenő: Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 1891. Bpest.

Markó Árpád: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Bpest 1938.

⁶ Markó id. m. 33., 44. o.

⁷ Ennek és a többi Zrínyi munkának keletkezéstörténetét lásd Markó id. munkájának és a Z. M. K. megfelelő fejezetei előtt.

A tracta megjelölést ilyen katonai szabályzat számára Zrínyi az európai hadseregek nyelvéből vette. Trattato, Tractatus elnevezést használták akkor általában a tisztek, legénység oktatására szolgáló művek címéül. Azt a szót alkalmazza rövidebb formában tracta-nak. Tábori tracta pedig nem azt jelenti, hogy az abban foglalt szabályok csakis a táborba szállt, szóval hadrakelt sereg tábori életével foglalkoznak. A „tábor” elnevezést abban a korban a magyar katonai nyelvben általában használták „sereg” megjelölésére. Maga a „sereg” szó, éppúgy mint a „hadsereg” megnevezés talán a legrégebb katonai műszavaink közé tartozik. Már a honfoglalás idejében használatban volt.⁸

Zrínyi Tábori Kis Tractája XIII. fejezetben tárgyalja a hadsereg összeállításáról, a lovasok, gyalogosok szervezéséről, a fizetésről, a köntösről, fegyverekről, életről, éléshordozásról szóló, gyakorlati tapasztalatokon nyugvó utasításait. Azután részletesen, vázlatokkal magyarázza a táborhelyek kijelölésének, elrendezésének legcélszerűbb módjait. Sajnos, hogy munkája befejezetlen. Egy megjegyzéséből a kézirat utolsó mondatában következtethetünk arra, hogy a várívás és védelem kérdéseiről is akart írni. Sajnos, hogy ilyen munkája nem maradt fenn, mert egész bizonyos, hogy abban éppoly kitűnő műszavakat alkotott volna a várharc részleteinek megjelölésére, mint ebben a Tractában a katonaság életére. Ő is, mint korábbi szabályzatokból is láthattuk, különbséget tesz a „lovas” és „gyalogos katona” megnevezés közt. A lovast mindig „lovasnak” írja, a gyalogost hol így, hol „katonának” nevezi. A tiszteket „tisztviselőnek” hívja. A „hadnagy” elnevezést csak itt, a Kis Tractában használja a százados rendfokozatának megjelölésére. Többi munkáiban — amint azt meg is magyarázza, a hadnagy a „hadnagy nagyja, eleje”, vagyis vezére. Az ezredes szót inkább „ezeredesnek” írja, és vegyesen használja a főkapitány megnevezéssel. A műszaki katonák elnevezésére nem talált jó magyar szót, azokat „fundálóknak” hívja, parancsnokukat fundáló kapitánynak. A „köntös” megjelölés a későbbi német Uniform-ból fordított egyenruha elődje. Általában a „zászló” elnevezést használja kisebb csapategységek, század megjelölésre, a német Fähnlein mintájára. A közkatona nála „közlegény, közlovas, közvitéz”, annak összessége „vitézlo rend”. Használja a „művesek” szót... „kiket franczok pioniers hínak, mely név alatt értettek kovács, lakatos, ács, ásó-bányász... legyen mindenkinek céhmestere”. A kiszolgáló legénységi személyeket jó magyarul „cselédnek” hívja. A hadsereg étkezését röviden az Élésről címzett fejezetben tárgyalja. Itt olvassuk először kitűnő műszavát, az „aprólékharcot”, amellyel a gyors, hirtelen, váratlan kisebb csetepatékat érti, a későbbi guerilla-, majd partizánharcokat. A lovak ellátására a kifogástalan és a nép nyelvén általában ismert „abrak” szót használja. A későbbi erőltetetten képzett takarmányozás helyett az „abrakozást”. A sátort „kalibának” mondja, a lova-

⁸ Kertész Manó: Hadsereg. Magyar Katonai Szemle, (a következőkben M. K. Sz.) 1934. évf. 3. füzet, 213. és köv.

kat gondozókat röviden „lovásznak”. Mennyivel magyarosabb, mint a későbbi honvédség hivatalos loápoló elnevezése.

Különösen szép és tartalmilag is megfelelőbb magyaros katonai műszavai közül egypárat említek fel. A későbbi német szabályzatokban szereplő Quartiermacher szolgai fordítása a későbbi honvéd-nyelvben szálláscsináló lett. Zrínyi helyes nyelvérzéssel ezt „szállásosztónak” mondja, hiszen a szállásokot nem a kiküldött emberek csinálják, hanem a meglévő szállásokat szétesztják. A volt közös hadsereg Dienstführender Feldwebel-ből a honvédség nyelvében szolgálatvezető őrmester lett. Magyartalan kifejezés, hiszen a magyar ember a szolgálatot nem vezeti, hanem végzi. Mennyivel szebb ennél a Zrínyitől használt „rendelő altiszt”. Az élelmiszerek összegyűjtésére rendelt katonákat Zrínyi „élés-látóknak”, a betegek körül foglalkozókat „beteget-látóknak”, a felderítő járőrt „nyomjáró”-nak mondja. A zsoldot elszámoló és kifizető közege neve nála jó magyarsággal „fizető mester”, vagy „pénztartó”. Az altiszti rendfokozatok körül, éppúgy, mint a tisztek rendfokozatainak megjelölése körül Zrínyi idejében még nem találunk egy hadseregben sem megállapodott rendszert. Így nála is ha altisztről van szó, akkor „tizedesnek” nevezi azt, vagy általában „rendelő”-nek.

Hadtudományi szempontból Zrínyi Tábori Kis Tractája alapvető munka. Ez az első, szép, kifogástalan magyar nyelven írt katonai szabályzat és a magyar katonai nyelv fejlődése szempontjából nagy kár és veszteség, hogy a XIX. század magyar honvédség szervezői alig, vagy talán egyáltalában nem vették figyelembe ezt a munkát s annak helyes, tősgyökeresen magyar katonai műszavai helyett alkottak nyelvészeti szempontból teljesen értéktelen, erőltetett elnevezéseket.

Zrínyi hatását halványabb alakban még a Rákóczi szabadságharc idejében készült szabályzatokból érezhetjük, de azután eltűnnek a használatból.⁹

Zrínyinek ezt a munkáját azért is tarthatjuk joggal a magyar katonai nyelvet megalapozó munkának, mert annak fogalmazása szabatos, katonás rövidegességgel mond el benne mindent, határozottan, félre nem érthető világossággal. Szóval olyan módon, amint a későbbi korok katona rendtartási és gyakorlati szabályzatait szerkesztették.

Zrínyi három más hadtudományi munkája, bár nem kifejezetten katonai szabályzatok és rendtartási intézkedések gyűjteménye. Nyelvvezetükben ugyanúgy, mint a Tábori Kis Tractában, megtaláljuk a kitűnő műszavakat és a fogalmazásban is a katonás irány szabatosságát.

A *Vitéz Hadnagy* néven ismert katona-filozófiai munkájának sok része, ha azokat összefoglalnók, a későbbi szolgálati szabályzatok tartalmának felel meg. Katonaírói jelentőségét ezzel a munkával kapcsolatban a következőkben ismerhetjük fel. Közel hozta a magyar közönséghez a régi klasszikus hadtudományi írók munkáit olyan alakban, hogy azt könnyen megérthették. Saját, magasröptű bölcsekedő gondolatait erőteljes nyelvezetben közli s ezzel megmutatta, hogy

⁹ A Tábori Kis Tracta teljes szövege, a Z. M. K. 108—131. o.

miképpen kell hadtörténeti, tehát katonai tárgyú dolgokat helyes magyar nyelven előadni. Különösen szép példa erre a harmadik discursus a hadakozás mesterségéről. Az aforizmák legtöbbször egy szolgálati szabályzatnak vázlata lehetne. (Éberség, előrelátás, gyorsaság, állhatatosság, erős lélek a balszerencsében, engedelmesség, titoktartás stb.) Rövid, határozott írásmódjára jellemző pl. ez a mondat a 48. aforizma elején: „...„Az vitézlő rend, ha együtt nincsen, elveszti az ő nevét. Az a rend nem oszlott emberekből áll, hanem csoportból; mikor az emberek együtt vannak, többet cselekedhetnek és többet érnek...” Ugyanezt mondhatjuk a centuriák néven nevezett fejezetről.

A *Mátyás király életéről való elmékedések* néven ismert műve hadtörténeti értékű. Érdekesen jellemzi Mátyás királyt, akit ő mint uralkodót, mint katonát és mint embert példaképének választotta. A Mátyás-tanulmány Zrínyi munkáinak központjában fekszik. A Vitéz Hadnagy elméleti tételeit Mátyás. életéből vett példákkal beigazoltnak látja és leírásaiban továbbra is erősen kifejezésre jut kitűnő magyaros katonai nyelvezete. Milyen szabatos rövidegességgel tudja például jelezni a parancsolás és fegyelem helyes meghatározását: „...„A hadi generálisokban ez a mesterség, — jól parancsolni — elegendő. A disciplina militaris abban áll, tudni miből áll az, és tudni parancsolni a szerint.”

Utolsó, hatásában legnagyobb és legismertebb munkája *Az török áfium ellen való orvosság*. Ez a munka olyan sokoldalú, hogy a Zrínyivel később foglalkozó kutatók és hadtörténészek különféle szempontok szerint fedezték fel benne annak hadtudományi és irodalmi értékét. Jól jellemzi ezt a legutóbb megjelent, Zrínyi hadtudományi munkáit kiadó és magyarázó könyv ezzel a megállapítással:¹⁰ Kazinczy Ferenc Zrínyi nyelvezetéről lelkesedik. Rónai Horváth Jenő szerint az Áfium részben politikai szöveg, részben hadtudományi írás. Ferenczi Zoltán nem értett ezzel egyet, szerinte: „...A munka nem hadtudományi, hanem elsősorban politikai jelentőségű. Markó Árpád ismét a katonát találta meg Zrínyiben, míg végül Klaniczay Tibor feloldotta a látszólagos ellentéteket, felismerte a katonai és politikai vonatkozások elválaszthatatlanságát.”

A Török Áfium katonai gondolatokat fejtegető részei határozottan szervezési és hadműveleti kérdésekkel foglalkoznak, tehát ilyen szempontból olvasva ezeket a részeket, itt is megállapíthatjuk Zrínyi remek magyar katonai írásmódját. Új műkifejezéseket nem találunk ebben a munkájában, de annál jellemzőbbek azok a részek, amelyekben hadi eseményeket mond el katonás rövidegességgel, szabatosséggel s ezzel mintegy irányt mutat, hogy miképpen kell ilyen dolgokat „...„jó magyaráz...” leírni. „A gyalogság a hadban a valóság, és amint a régi generálisok mondták, a gyalogság keze, a lovasság lába a hadakozásnak...” „...„nemcsak abban áll a tudomány és a hadi mesterség, hogy a vitéz verekedjék akármiképpen, hanem okossággal...” „...„Jobb-

¹⁰ Z. M. K. 360—361.

nak kell hát lennünk, vitézebbnek is, tanultabbnak is, ha az törököt meg akarjuk verni, mert ha ő több is, — semmit sem indulok azon, ha mi jobbak leszünk . . .”

E pár idézet is talán elég annak bizonyítására, hogy Zrínyi Miklós nemcsak a Kis Tracta száraz mondanivalóit tudta megfelelő katonai nyelven kifejezni, hanem a más természetű katonai vonatkozású leírásokban is katonai szabatsóssággal fejezte ki gondolatait. Túl-ságosan szerény volt, amikor azt írta a Vitéz Hadnagy munkáját lezáró kis versében:

„Nem írom pennával, fekete tentával,
De szablyám élivel, ellenség vérivel
Az én örök híremet!”

Zrínyi örök híret nemcsak szablyájával szerezte meg, hanem pennájával is. S a Szigeti Veszedelemi epikus költőjének és különösen hadtudományi-politikai írásainak remek magyarságában pennájával alapította meg a magyar hadtudományi írásművészet alapjait.

c) Zrínyitől — Rákócziig

A Zrínyi Miklós halála (1664) és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának kezdete (1703) közötti évtizedek a magyar katonai nyelv fejlődésében nem mutatnak lényeges előrehaladást. Ismerünk ugyan ezekből az évekből is néhány szabályzat jellegű rendelkezést, utasítást, de ezekben csak a már Zrínyitől és kortársaitól használt kifejezések fordulnak elő. A harcmódot, hadfelszerelés, szervezés ezekben az időkben nem sokat fejlődött, tehát nem is igen volt szükség új műszavak alkotására. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy az addig csak szükségyszerűen, esetlegesen használt katonai megnevezések már bizonyos állandóságot mutatnak. De ezeknek az éveknak katonai írásai közül négy ragadhatja meg különösen a figyelmünket, mert ezek nem szabályzatok, szolgálati és katona-rendtartási utasítások, hanem a katonai nyelvnek másirányú megnyilatkozásai. Egy félbemaradt, töredékes tervezete egy hadtudományi írásnak, két katonai eskü szövege, és egy tábori lelkész prédikációja, amelynek igen sok harcászati, hadszervezési hozzászólása mutatja, hogy az addig kialakult katonai nyelv már a nép nyelvének élő szókincsévé vált. Ezekben az évtizedekben, a török haderőknek Magyarországból való végleges kivonulása után, a várakra nem volt szükség, a végvári katonai élet véget ért. A bécsi kormány-nak érdeke volt a legtöbb vár lerombolása, vagy legalábbis vár-jellegének megszüntetése, nehogy az országban lappangó elkeseredés-nek szilárd fészkei lehessenek. Ezért sok várát leromboltak s a többi vár felszerelését is átszállították olyan várakba, amelyek szilárdan a császári haderő kezében voltak. Az ekkor leltározott várbeli felszerelésekről készült jegyzékekből, a katonai nyelvben akkor használatos megnevezéseket tudjuk meg. Thököly Imre felkelésének idejéből alig

maradt meg egy-két írott utasítás, ami érthető, hiszen ez a szabadságharc az egész ország területén szétszórta részletheadműveletekből állott, s Thökölynek és katonai munkatársainak sem idejük, sem alkalmuk nem volt olyan rendszeres szabályzatokat szerkeszteni és kiadni, mint néhány évvel később II. Rákóczi Ferencnek.

A végvárak életéről maradt egy-két írásbeli szabályzatunk. Ilyenek: Teleki Mihály utasítása Katona Mihály huszti várkapitány, Losonczy Márton és Nagy Lőrinc várnagyok számára 1669-ből. Csak általános erköcsi és rendtartási utasításokkal foglalkozik.¹¹

Huszt vára, fekvésénél fogva fontos katonai támaszpont volt. Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnek két utasítását ismerjük a vár belső szolgálatára vonatkozólag, 1670. és 1673-ból.¹² Megmaradt Huszt várának két leltára, 1667. és 1669-ből. Mind a kettőben jó magyar kifejezéseket találunk. Golyóbis, tüzes koszorú, tüzes laptá, szakállas ágyú, öreg torozk, külső vár, belső vár, öreg mozsárágyú, alabárd, 4-fontos taraczk, vasas kerék, vasatlatlan kerék stb. Sok szakkifejezést is olvashatunk az ágyúöntés és lövészerkészítés, szurkos, tüzes koszorúk készítéséről. Találkozunk itt már a későbbi évszázadokban olyan sokszor emlegetett kézigránát kifejezéssel is. Az ágyúknak, régi tüzér szokás szerint különböző neveket adtak. Olvasunk ebben a leltárban is ilyen neveket. A vár ágyúit érdekes módon itt állatokról nevezték el: Farkas, Sólyom, Fülemlile, Seregély, Kecskék nevű ágyúk szerepelnek benne.¹³ Olvasunk e leltárakban szigonyos buzogányról, rézdobokról s gyalogdobokról is.

Huszt vára hadifelszerelésének egy részét 1665-ben a vasvári béke után a nagykárolyi várba vitték. Az erről készült leltárban olvasunk öreg sima ágyúról, madaras ágyúról. Szerepel benne a seregbontó, szakállas ágyú. A kézi lövéfegyvert valamennyi leltár a német Muskete-ből magyarított muskatélynak hívja. A tüzérségi lövészerkészletben találjuk a kartács elnevezést.¹⁴

Amikor Caprara császári tábornok Kassát elfoglalta, a lakosságot lefegyvereztette. Az akkor, 1685. okt. 25-én készült leltárban találkozunk a később Rákóczi szabadságharcában általánosan használt pulhák, polhák névvel, a Lengyelországból vásárolt puskával. Karabély, hegyes tör szintén szerepelnek ebben.¹⁵

Az erdélyi Görgény várának felszereléséről van több leltári feljegyzésünk, 1690., 1692., 1695. és 1702. évekből. A már ismert tüzérségi műszavak mellett olvashatjuk a nehéz gránát, vagy öreg bomba, rézgránát, üveggránát, vasgránát, láncos golyóbis jó magyar elnevezéseket.

A török, kivonulásával kapcsolatban, kénytelen volt Gyula végvárát is elhagyni. A vár kapitulációjának eredeti okmánya a Had-

¹¹ *Hadtörténelmi Közlemények*, (a következőkben H. K.) 1893. 292. o.

¹² H. K. 1894. 281—284. o.

¹³ H. K. 1913. 202. és 1892. 133. o.

¹⁴ H. K. 1899. 586. o.

¹⁵ H. K. 1910. 256. o.

történelmi Intézet levéltárában egy ilyen természetű írás egyik leg-
régibb emléke. A várat meghódoltató br. Huyn, császári tábornok,
a szegedi vár kapitánya, megengedi a török várórségnek: „...„hogy
minden zászló és dobverés nélkül az várbul kijöjjenek, hanem az
Jancsároknak egy eresztett (vagyis lengő) zászló grátiából megenged-
tetik”¹⁶

1671-ből ismerünk egy utasítást, amelyet gr. Esterházy Pál, Fraknó
vár ura intézett Stancsics Pál várnagyához.¹⁷

Általános erkölcsi rendtartást, a várat biztosító szolgálatot szabá-
lyozó utasításokban a virrasztók, cirkálók szolgálatáról és a kaput
elzáró sorompó kezeléséről intézkedik. Érdekes, hogy volt néhány
német vagy más idegen nyelvből származó szakkifejezés, amelyet
— nem tudjuk miért — nem helyettesítettek megfelelő magyar me-
gnevezéssel, hanem az idegen szót magyaros kiejtéssel használták, bár
ezek helyett jó magyar szót is találhattak volna. Ilyenek például
minden várbeli leltárban előforduló Czaigház, Czaigbort, azaz Zeughaus
— magyarul fegyvertárnak, Zeugwart, magyarul szertárosnak mond-
ható elnevezések.

Érdekes írások Apaffy Mihály fejedelemnek utasításai, amelyekben
Szeben és Szamosújvár várainak és városainak ad utasítást a katonaság
és polgári hatóságok együttműködéséről. A szebeni Edictum 1686.
júl. 8-án, a szamosújvári 1682. aug. 5-én kelt.¹⁸ Különösen érdekes
a szamosújvári edictum. Részletesen 43 pontban rendeli el a városban,
táborban élők számára szükséges utasításokat: „...„Az jó rend lévén
minden dolgoknak lelke és semminémű társaság a törvény és illendő
fenyíték nélkül meg nem állhatván”... Kitűnő megnevezéseket használ
a tábori rend, szekérmesterek, tábornokok szolgálatának ismer-
tetésénél. Este mindenki a táborba „...„betakarodjék”... Dobbal, trom-
bitával kell jelezni a „...„készülést... felülést”. Az egész hosszú uta-
sítás könnyen érthető, magyaros jó nyelven fogalmazott írás.

A — valószínűleg a Felvidékről Erdélybe bujdosott magyarok
tábora számára készült egy utasítás 1667/68-ban, Bujdosó Magyarok
hadiszabályzata. Megmagyarázza, „...„a tábori jó rendtartásért ezeket
kell considerálni és szorgalmasan megtartani.”...¹⁹

Esterházy Pál iratai közt találta Thaly Kálmán az 1683-iki táboro-
zás alkalmával kiadott utasításokat, hadi törvényeket, a hadak fel-
osztását, azaz hadrendjét tartalmazó írást: „...„egyéb Hadi törvények
és szokások kívül, mellyeket minden vitézleő embernek tudnyi zük-
séges, hogy az velünk járó hadak ezekhez is alkalmaztassák magokat.”²⁰

Thököly Imre főhadiszállásán készült 1675-ben Ecseden egy uta-
sítás: „...„Udvári és több hadnagyimnak, tizedeseimnek való tanú-
ság...” Fegyelmi szabályok, menetek alatti magatartásra utasítások.

¹⁶ H. K. 1893. 280 és köv. o. Görgény, H. K. 1929. 212. Huszt.

¹⁷ H. K. 1896. 135. o.

¹⁸ H. K. 1891. 291. és 721. o.

¹⁹ H. K. 1894. 568. o.

²⁰ Értekezések a történettudomány köréből: *Thaly Kálmán: Az 1683. iki tá-
borozás történetéhez*, 1883. XI. k. IV. szám.

Olvashatjuk benne a már begyökerezett szállásosztó, fegyverhordozó, társzekér, csatázás jó műszavakat.²¹

Thaly Kálmán talált a Batthyány-család körmendi levéltárában egy kis hadtudományi kéziratot 1690-ből. Írója gr. Batthyány Ádám, Zrínyi Miklós jó barátja, fegyvertársa, majd utóda a horvát báni székben. Hosszú latin cím: Mars politicus... stb. után megadja a munka magyar címét: „Okos Hadviselő, avagy Bölcs Hadi Vezér különbözőféle híres-neves hadviselők példáiból származott maximái és tudománya”.²²

Voltaképpen félbemaradt, befejezetlen töredék, inkább csak egy esetleg tervezett munkának vázlata vagy kivonata. Úgy látszik, hogy Batthyány Zrínyitől kapott kedvet az írásra és szándékában volt valami nagyobb munkát írni. Kézirata nyers fogalmazvány, tele törlésekkel és javításokkal. Amolyan hadtörténeti példatár lehetett volna, mert igen sok, főleg a római klasszikus világból vett hadtörténelmi példát sorol fel, amelyekhez hasonlókat bizonyára Zrínyi kézírataiban olvashatott. Batthyány nem rendelkezett kellő írói készséggel. Thaly áttanulmányozta a kéziratot és az volt a benyomása, hogy: „...irálya emelkedettség nélküli, köznapi, úgy hogy Zrínyi klasszikus szépségű, magvas és erőteljű stylusának még csak árnyéka sem lehet... irodalmunk nem sokat veszített vele, hogy szerzője be nem fejezte...”

Ha igaza is van Thalynek, mégis meg kellett erről a kis írásról is emlékeznünk, mint a XVII. század magyar katonai irodalmának egyik, bár erőtlen szárnypróbálgatásáról.

Ugyancsak a XVII. századból ismerünk két katonai esküszöveget. Mind a kettő 1677-ben készült. Tartalmuk általában azonos a későbbi századok eskümintáinak szövegével. Az egyiket Rhédey Ferenc főkapitány Kolozsváron rendelte el, a másik pedig a Somlyó várában parancsoló kapitányok eskümintája.

Mind a kettőben még sok a latin kifejezés, de szerkesztésük és magyar nyelvezetük, ünnepélyes, komoly és határozott. A Rhédey-féle esküben megfogadja az esküt tevő, hogy: „...„Az én kegyelmes uramnak és édes hazámnak s ez véghelynek barátjának barátja, — ellenségének ellensége leszek... és magamat mindenekben úgy viselem s alkalmaztatom, mint az szegény haza java és előttem levő tiszteim parancsolatjuk fogja kívánni...””

A Somlyó vári kapitányok esküjének befejező mondata: „...Esküszöm, hogy a somlyai kapitányságnak tisztiben előmbe adott vagy adandó instructióim szerint mindenekben igaz és hű leszek”.²³

Nagyon érdekes, és az akkori kor magyar katonai nyelvre jellemző írás, Tolnai Szabó Gábor református püspök, Wesselényi Pál, Thököly Imre alvezére seregcsoportja tábori lelkészének egy prédikációja. A ref. egyházi irodalomban nyilvántartott több munkája közt a Szent Had nevű írásában olvasunk egy hosszú prédikációt, amelyet

²¹ H. K. 1889. 294. o.

²² H. K. 1891. 273. o.

²³ H. K. 1914. 373. o.

ő Wesselényi táborában mondott el. A 34 lapra terjedő írás katonai szempontból nagyon érdekes, mert az akkori korban természetes hitbuzgalmi és bibliai idézetek magyarázó része után áttér a katonaelet mezejére és zamatos nyelvezetben adja elő véleményét a katonai erkölcs, becsületézés kötelezettségeiről, és harcászati kérdésekről, úgy amint az a XVII. században kívánatos volt. A prédikáció 1676-ban készült. Vázolja, hogy milyennek kell lenni az igaz becsületes magyar katonának. Okos tanácsokat ad, hogy miképpen kell és lehet a szegénylegényekből és gyülevész néphadból használható, engedelmes és fegyelmeztet hadinépet formálni ... „a haza megtartásának szolgálatjára...” Írásmódján látszik, hogy katonái közt él és forgolódik, tud az ő nyelvükön hozzájuk szólni. Elismerésre méltó szakértelemmel tudja beleilleszteni mondanivalóit az egyházi beszéd gondolatmenetébe, még akkor is, ha kevésbé fontos katonai dolgokról ír, pl. a későbbi tábori csendőrségi szolgálatról, amit ő helyes magyarsággal ... „hátral jár sereghajtók”-nak nevez. De értelmes mondanivalói vannak a harcászat és egyéb haditevékenység, mint pl. a felderítő szolgálat kérdéseiről is. Idézem írásának néhány mondatát: ... „A hadakozás módjának rendeznek, illendőnek kell lennie” ... „Ha kardra kél a dolog, ama fene kegyetlenséget, a ragadozást, prédálást erős parancsolattal a vitézleő rend között tilalmazni felette igen szükség”... „Strázsamesterek, melyeket előállítanak a serény vigyázásra, cirkálásra, — szorgalmatos gondot viseljenek, mely egyik lelke a tábornak, hogy valamiképpen vigyázatlanságban a nép ne találtassék és így az ellenség miatt prédára ne jusson”... „Az ütközetnek elején a sereget hadimesterséggel elrendelje intézze, aminémű rendet kíván az ellenségnek hadi dispositioja”...²⁴

A Rákóczi szabadságharc kitörése előtti időből van még egy magyar szabályzatfordításunk. Szerzője báró Palocsay György, akkor még a császári seregben szolgáló huszárcapitány, később Rákóczi brigadéros, aki 1702-ben lefordította az I. Lipót király idejében készült szabályzatot huszársjai számára magyar nyelvre.²⁵

A szabályzat eredeti német szövegét ifj. Fejérpataky László találta meg, hogy hol, azt nem tünteti fel, csupán annyit ír: ... „kutatásaim közben sikerült I. Lipót császár katonai szabályzataira bukkannom”. Az egész, 60 pontból álló szabályzatot részletes magyar kivonat fordításban közli a Ludovika Akadémia Közlönyé-nek 1877-ik évfolyamában. Ez a magyar fordítás így tehát nem tekinthető a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetére jellemző írásnak, hiszen majdnem 180 évvel később készült. De tudunk annak egy, egykorú magyar fordításáról, amit Palocsay György huszárcapitány, a Gombos Imre tábornok ezredében szolgáló főtiszt készített, hogy huszársjainak e szabályzat rendelkezéseit anyanyelvükön megmagyarázhassa. Ezt a kéz-

²⁴ M. K. SZ. 1934. 8. füz. 218. és köv. Dr. Incze Gábor: Részletek egy 1676-beli katonai prédikációból.

²⁵ Századok (a következőkben SZ) 1873. 173. o. és a Ludovika Akadémia Közlönye, 1877. IV. évf. X. f. 164. o.

iratot Thaly Kálmán találta meg, amikor 1873-ban, tehát pár évvel a fent említett Fejérpataky-féle publikáció előtt, a szepességi levéltárak meglátogatása alkalmából a báró Palocsay-család levéltárát tanulmányozta át. Sajnos nem másoltatta s nem hozta magával a magyar szöveg hiteles másolatát, így tehát annak teljes tartalmát nem ismerjük. Thaly erről a Századok 1873-ik évfolyamában számol be. Így jellemzi Palocsay fordítását: „...„nyelvünk akkori állapotához mérve, elég sikerült”. De megemlíti azt is, hogy Palocsay kézírata végén közöl néhány eskümintát, tisztek, zászlósok s legénység számára. A zászlótartó esküjét szövszerint is közli. Ebből meg lehet ítélni Palocsay stílusát és katonás jó magyar nyelvezetét. Valószínű tehát, hogy az egész szabályzatfordítás is ilyen jól sikerült. Ezzel tehát a magyar katonai nyelvnek jó példáját ismerhetjük meg a XVIII. század legelső évéből. Csak rövid részletet mutatok itt be, állításom igazolására.

A zászlótartó esküjében: „...„Kegyelmed fogaddja és esküszik, hogy kész leszen Kegelmetek a zászlók mellett az életét fel tenni, úgy hogy ha jobb kézen, a melyben a zászlót tartja Kegelmetek, meglövettenék, vagy megebesíttetnék; azon zászlót Kegelmetek bal kézben fogja venni s tehetsége szerint nem engedi, fogja; hogyha pedig az ellenségtől meggyőzettenének és ezen zászlókat meg nem tarthatná, abban magát bétakarni és a mellett utolsó pihenéséig életét nem fogja hadni.”... Kifogástalan, minden germanizmustól vagy latinosságtól mentes magyar írás.

d) II. Rákóczi Ferenc korszaka

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében a Rákóczi szabadságharc katonai irodalma nevezetes fejlődést, megállapodást mutat. Az eddig szórványos, töredékes és a szükségszerűen esetleges magyar katonai szabályzatok foltyatásaképpen kiterbélyesedik és mondhatnók, állandósul a magyar katonai nyelv. És megjelennek legelőször nyomtatásban az első katonai munkák. Tehát megindul a tulajdonképeni magyar katonai irodalom, amelyek részei általános szabályzatok, edictumok, különféle irányú regulamentumok és különböző részletkérdésekkel foglalkozó utasítások. Thaly egyik könyvében, az Irodalom- és Miveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból című munkájában külön fejezetet szentel a magyar katonai irodalomnak ismertetésére a XVIII. század elején,²⁶ és gróf Forgách Simon kuruc tábornagy irodalmi tevékenységének vázolására. Abban teljesen igazat adunk neki, hogy „...„a magyar katonai nyelv a hadtudomány és katonai irodalom terén utat tört anyanyelvünkön a nemezet telkéhez”. Nagy érdemet tulajdonít ebben Forgách Simonnak, akiről tudjuk, hogy ő adta ki legelőször nyomtatásban Rákóczihoz szóló lelkes ajánlással, Zrínyi Török Áfiumát. Forgách művelt, jó íráskészséggel bíró ember

²⁶ *Thaly Kálmán*: Irodalom és miveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból. 299. és köv. 269. és köv.

volt, aki szívesen vetette gondolatait papírra. Több kéziratos munkáját ismerjük, ezek azonban nem kizárólag katonai írásművek, hanem általános politikai és egyéb vonatkozású gondolatok, tervek és javaslatok gyűjteménye.

Magyar nyelven írt katonai szakmunkái közül említésre méltók a következők: 1. Projectum, mi módon Ó Főlsége az ország conservatiójával continuálhatja az török ellen való hadakozást. A császár serege magyar ezredei számára magyarul írt munkából 19 pont maradt meg. Valószínűleg 1696 és 99 közt, tehát még Rákóczi fellépése előtt készült. 1705. aug. 27-én, már mint az erdélyi kuruc hadsereg tábornoka, írt egy emlékiratot és azt Rákóczi elé terjesztette. Hadvezéri tapasztalatokkal és világos helyzetmegítéléssel átgondolt javaslatait és véleményét tárja fel ez a hat fejezetre tagolt emlékirat. De ezeknél értékesebb az az írása, amelynek címe: Rákóczi discursusai avagy II. Rákóczi Ferenc fejedelemelek a magyar nemzet örökösítését tárgyaló gondolatai. A címet Császár Ferenc, a 48-as szabadságharc idejében élő író adta, amikor Forgách kézirátát az 1848-ban megjelenő sorozat: A magyarok történetéhez, első füzeteként kiadta. Kezdetben vitás volt, hogy ezt a munkát talán maga Rákóczi írta, vagy pedig Forgách, a Fejedelemmel folytatott beszélgetései alapján fogalmazta meg, de Thaly meggyőzően bizonyítja, hogy az Forgách munkája. A 35 discursusból álló mű első 18 fejezete közjogi, államkormányzási kérdésekkel foglalkozik s a 19. fejezettől kezdve kizárólag katonai-béke és háborús problémák, szervezési, harcászati s egyéb katonai ügyekről mondja el véleményét. Thaly szerint is „szép magyarsággal, s meggyökerezett Austria-ellenes, kuruc szellemben írott mű”... Minden sorából kiérzik a katona, a hadvezér. Szövegében sok hasonlóságot találunk Zrínyi írásaival. Valószínű tehát, hogy Forgách nemcsak az Áfiumot, hanem Zrínyi többi hadtudományi munkáinak kéziratait is ismerhette. Így például ő is azt vallja, hogy a mezei had, azaz a könnyű lovasság: ...„nem arra való, hogy szemközen megharcoljon a némettel, hanem hogy szüntelen csatázzon, az ellenség tábora körül legyen... lármáskodjék, nyugtalanítsa az ellenség táborát, és nyelveket fogjon”... A „nyelvek” megnevezést már Zrínyi idejében és azóta állandóan, még Rákóczi idejében is általánosan használták az olyan hadifoglyok megjelölésére, akik hajlandók híreket mondani csapataik helyzetéről, terveiről.

A munkát Thaly megállapítása szerint Forgách 1710 elején írta. Ezzel az akkori magyar katonai irodalmat egy értékes, sajnos hadtörténetészeinktől eddig még kellően nem méltatott írással gyarapította.

A kuruckorbéli magyar katonai nyelv történetének azonban nem Forgách írásai, hanem — a főleg Rákóczi kezdésére alkotott és nyomtatásban is kiadott szabályzatok a legfontosabb emlékei. Szövegükből kicsendül egy már megállapodott katonai írásmód, amely, a még gyakran előforduló latin kifejezésektől eltekintve már egészen katonás, magyaros. Nincs benne semmi mesterkéltség, nincsenek benne erőltetett, nyakatekert új műszavak, hanem egész szövegük a nép nyelvén

beszélő művelt írók munkája, akik a magyar nép szókincséből átvett fogalmakat könnyen be tudták illeszteni a szabályzatok katonás szababátosságába. Ez érthető, hiszen e nagyobb jelentőségű és nyomtatásban is kiadott munkák szerkesztői közt találjuk magát a fejedelmet, a ragyogó íráskészséggel bíró Bercsényit s két gyakorlott, jó tollú író-munkatársát, Ráday Pált, a fejedelem titkárát és bizalmas belső emberét és Kajaly Pál hadbíró.

Thaly könyvében még csak 12 ilyen, érdekesebb és nagyobb jelentőségű szabályzatról tesz említést. Azóta már sikerült még több, ilyen tárgyú iratot felkutatnunk. Az összes eddig napvilágra került hadiszabályzatokról egy összefoglaló tanulmányt nyújt a Hadtörténelmi Közlemények 1954. évfolyamában megjelent részletes értekezés.²⁷ Ez a tanulmány célszerű csoportosításban ismerteti a szabályzatok és egyéb ilyen természetű írások lényegét, keletkezéstörténetét. Azt tudjuk, hogy Rákóczi, amikor a szabadságharcot megkezdte, egész annak befejezéséig elsőrendű feladatnak tekintette egy állandó reguláris hadsereg megszervezését, mert szilárd meggyőződése szerint csakis ilyen haderővel lenne képes a császári sereget döntően megsemmisíteni. Az állandó hadseregek felállításához és vezetéséhez azonban elkerülhetetlenül szükségesek annak életét szabályozó írásbeli regulamentumok.

A Rákóczitól és alvezéreitől a szabadságharc első időszakában kiadott írásbeli utasítások, szabályzatok csak fokozatosan lettek általános érvényűek az egész kuruc haderő számára. A háború első időszakában még nem is lehetett volna egy általános érvényű, központilag megfogalmazott szabályzatot összeállítani. A későbbi regulamentumok keletkezése együtt halad a hadsereg szervezetének megszilárdulásával. Az első, ilyen rendszeresebb, szolgálati szabályzat jellegű munka, amelyet röviden Hadi Edictumnak neveztek el, 1705. május 1-én készült Egerben, a fejedelem akkori főhadiszállásán. Ez a munka azért is érdekes, mert ez alkotta a későbbi, az ónodi országgyűlésen hivatalosan is elfogadott és: „Articulusok, Edictumok és Törvények” címen törvénybe iktatott Regulamentum Universale-nak.²⁸ Rákóczinak ez a két katonai szabályzata és a többi itt még említendő szabályzata már egy kialakult, nyelvészeti szempontból is megfelelő katonai nyelv képét mutatják. Az Egerben kiadott Edictum 12 fejezetre tagozódik és a katonai élet minden vonatkozásait érintő intézkedéseket tartalmaz. 40 nyomtatott oldalra terjed. Az utolsó XII-ik fejezete „A bírónak tisztiról és némelly környül álló dolgokról” a katonai törvénykezés, hadbírói eljárás szabályozásával foglalkozik. Hogy miért nem vitte Rákóczi ezt a kétségekívül alapvető szervezési munkát már, a Szécsényben 1705 nyarán tartott gyűlés elé, — nem tudjuk. Nagy kár volt. Mert ha ezt a mindenki által jól érthető magyar nyelven írt szabályzatot már akkor, a szécsényi gyűlésen elfogadják, akkor a kuruc

²⁷ H. K. 1954: *Markó Árpád—Tóth Gyula: A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai.*

²⁸ Id. m. 154. o.

hadinép katonai értékének sokkal magasabb fokát érthette volna el, már akkor, a felkelés első éveiben.

1706-ban még egy nyomtatott edictum látott napvilágot Nagyszombatban. 22 oldalon 47 pontban foglalja össze Hadi Regulák avagy Articulusok címen a rendtartás fontosabb határozványait.²⁹ Ha összehasonlítjuk a munka szövegét az 1705-ben kiadott Articulusokkal, megállapíthatjuk, hogy katonai nyelv szempontjából, stílus-szabatosság szempontjából is haladást mutat.

De a kuruckor katonai nyelvének legmeggyőzőbb és legkitűnőbb eredménye az Ónodon bemutatott Regulamentum Universale. Ennek előkészítésén már hónapok óta dolgozott egy külön bizottság Besztercebányán, Bercsényi Miklós vezetésével. A fogalmazás szabatos munkája Kajaly Pál főhadbíró íráskészségét dicséri. Nem túlzás az a megállapítás, hogy: „A katonai regulamentum és Edictum Rákóczi hadvezéri tevékenységének legkitűnőbb eredménye”.³⁰ A gyűlés bekezdése előtti napon, június 21-én került sor a hadiügyek megvitatására. Az ülésen Sennyey István elnökölt, a szabályzat szövegét Kajaly Pál és Vay Ádám udvarmester ismertették.

A Regulamentum Universale gördülékény, szép magyarsággal van írva. Történelmi példákkal bizonyítja bevezetésében, hogy katonai sikereket csakis fegyelmezett, tanult seregekkel lehet elérni. Ezért itt az ideje, hogy a tanulatlan hadinéből rendes katonaság alakuljon és hogy: ... „tudhassa mind a vitézlő rend, mind a Commissariatus, a Nemes Vármegyék, Szabad Királyi Városok és azoknak minden lakosi, mihez kellessék kinek-kinek magát alkalmaztatni, kihez folyamodni, kitől keresni történhet: bajának orvoslását”... Így tehát a már eddig kiadott regulamentumok, utasítások helyett most egy összefoglaló szabályzat készült. Rákóczi szabadságharcának írásbeli emlékei közt ez a Regulamentum és az alább közlendő, ezzel szervesen összefüggő íráskor a katonai nyelvnek most már megállapodott alakban megnyilatkozott legszebb példái. Ezzel összefügg, és e szabályzat második részét képezi a Haditörvénytár. Ez a munka azért is fontos, mert a legelső összefüggő magyar katonai büntetőtörvénykönyv.³¹ Benne olvashatjuk a kifogástalanul képzett magyar hadbírói eljárásoknál szükséges műszavakat.

Készült a Regulamentum Universalénak még egy, kissé átalakított fogalmazása is, de ez csak kéziratban maradt meg. Erdély különleges viszonyaira alkalmazva. Készült Töketerében 1707. szept. 3-án, tehát az ónodi gyűlés után. Tartalma lényegében egyezik az ónodi Regulamentummal.

A 8 évig tartó kuruc háború alatt kiadott számtalan edictumról, írásban, vagy nyomtatásban kiadott szabályzatról, utasításról szük-

²⁹ Id. m. 165. o.

³⁰ Wellmann Imre: Az ónodi országgyűlés történetéhez. Szentpétery Emlékkönyv. Bpest. 1938. 98. o.

³¹ Dr. Cziáky Ferenc: A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története. Bpest. 1924. 5. o.

ségtelen külön megemlékeznünk, mert ezek nyelvtörténeti szempontból új adatokat az akkori magyar katonai nyelv fejlődésére nem hoznak. Még kell említenünk azonban két munkát. Az egyik katonai közigazgatási szempontból fontos, a másik pedig egy megerősített város életét szabályozó érdekes utasítás.

Bercsényi aláírásával jelent meg Bajmócon a Regulamentum Particulare, amely a hadsereg hadbiztosi szolgálatát, a fizetést, élelmezést, felszerelést irányító közegeknek ad utasítást, vagyis a „Hadi Comissariatatus” szolgálatát szabályozza. Félhasábosan, magyar és latin nyelven adták ki. A magyar szövegben — amelyet Bercsényi fogalmazott, felismerhetjük az ő szabatos, kitűnő írásmódját.

Egy részletes várvédelmi utasítást nyomtatásban őriz a Hadtörténeti Intézet levéltára. Ezt a példányt a címzése szerint Dessewffy Ferenc eperjesi várkapitánynak küldték. Nagyon érdekes, mert maig eddig, Zrínyi Miklós korában, előtte és utána csak rövid, esetleges várvédelmi szabályzatok kéziratait ismertük, most egy nyomtatott részletes, könnyen érthető magyarsággal szerkesztett szabályzat ismereti a kuruc hadseregben 1705-ben elrendelt várvédelmi utasításokat és egy megerősített vár belső szolgálatát, életét.³² Az őrségelosztás módját így határozza meg: ...„Az istrálásra ebéd előtt vagy ebéd után kell-e menni, áll a kapitányon, melyre is dob szóval adassék jel, hogy a kiknek a strására való menetelre parancsolatjuk vagon, maguk seregekbéli Strásamester házához gyülekeznek. Onnét rendelt seregben Tisztekkel együtt a piatzra menvén, a Fő Strásamester által renddel (mint ütközetre szokás) kiállittassanak és a Tisztek valamely süvegből sors szerént cedulát vonván, ki mellyik strására rendeltetett, tsak akkor, és nem elébb tudassék meg”...

Érdekes ez az utasítás azért, mert a katonaelet egy más részletkérdéséről, a várakban, városokban való szolgálatról tudunk meg abból sokat és megismerjük az ezzel kapcsolatos katonai szakkifejezéseket.

Még egy ilyen várvédelmi szabályzatot ismerünk. Ez Rákócziak az utolsó ilyen természetű edictuma, amelyet 1711. február 10-én, tehát 11 nappal az oszrágból való végleges távozása előtt, adott Rochefort francia-kuruc őrnagynak, a munkácsi vár parancsnokának. Hosszú utasítás, mely már nyomtatásban nem jelent meg, de az Archivum Rákócziánumban olvasható.³³ A fogalmazásban felismerjük Rákóczi írásmódját és mindenre kiterjedő figyelmével nemcsak a vár védelmét köti a parancsnok lelkére, de intézkedik: ...„a jól rakott prófuntház, malmoknak conservatiójáról, a sütő- és épületre való fáknak behordásáról, ...” stb., de különösen fontosnak tartja, hogy a várórségnek legyen legalább egy évre való „peszmezg”-e. A peszmezg, azaz kétszersült kifejezést már Zrínyi korában használták.

Rákóczi korának katonai irodalmi termékei közé tartozik a nemzeti compánia, Rákóczi testőrségének életét szabályozó három munka.

³² Teljes szövegét közzétettem a M. K. Sz. 1931. februári füzetében.

³³ Archivum Rákócziánum: III, k. 572—590. o.

Tudjuk, hogy a fejedelem ezt a tanultabb fiatal emberekből álló testületét nem személyének védelmére szervezte, hanem azt egy magasabbrendű katonai nevelőintézetnek tekintette, ahol az ifjak a katonai szolgálat mellett megtanulták a diplomáciai szolgálat lényegét is. Ezekből szerette volna Rákóczi a nemzet magasabb katonai és polgári vezetőszerereire alkalmas férfiakat kiválasztani.³⁴ A nemesi társaság, vagy mint közönségesen hívták, a gavallérok kompániájának szervezetével, alapszabályaival és szolgálati rendtartásának kérdéseivel három írásmű foglalkozik. Ezek: „Az nemesi kompánia projectumi.” „Az nemesi társaság seregének rendi.” és „Az nemesi társaságbéliek edictuma.” Mindhárom munkának nyelvezete kifogástalan, hiszen a szövegezés nagy részét maga Rákóczi végezte. A katonai nyelv szempontjából azért érdekes, mert megismerjük azokból a belső udvari szolgálat és az akkori katonai erkölcsi életre vonatkozó utasításokat, azoknak magyaros leírását.

Ilyen vonatkozásban még meg kell emlékeznünk Rákóczi titkárának, Beniczky Gáspárnak naplójáról is, amelynek sok részlete a kuruc világ katonaeletének szakszerű, szépen megfogalmazott részlete az akkori magyar katonai irodalom fejezetei közé sorolható.³⁵

Rákóczi mindjárt a szabadságharc kezdetén behatóan tanulmányozta a császári seregben akkor már használt szabályzatokat. De több külföldi katonatudományos és szolgálati könyvet is beszerzett, hogy azoknak használható adatait, készülő szabályzataiban felhasználhassa. Különösen érdekelhette őt egy, Frankfurt am Mainban 1685-ben kiadott munka: Georg Andreas Böckler: Schola Militaris Moderna oder neuvermehrte Kriegsschule. Ezt a munkát annyira fontosnak és használhatónak ítélte, hogy megbízta Szent Iványi Jánost, egyik udvari ezredének ezredesét, hogy azt magyarra fordítsa.³⁶ Nagy kár, hogy ez a magyar fordítás eddig nem került napvilágra. A magyar kuruc katonai nyelvnek bizonyára érdekes terméke lenne.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Rákóczi hadserege számára sok, igen alaposan átgondolt és gondosan, jó magyar nyelven szerkesztett szolgálati szabályzat, utasítás, edictum stb. készült, sőt azok fontosabbjai nyomtatásban is megjelentek. A katonaeletben azonban nemcsak szolgálati szabályzatokra van szükség, hanem a katona egyénenkénti kiképzését, a szakaszokban, századokban való mozdulatok, vonulgatások, főleg pedig a puská használatát egységesen szabályozó rendelkezések is kellenek, hogy a csapat kiképzésének egyöntetűsége biztosítva legyen. Az ezeket a rendelkezéseket összefoglaló munkát, amelynek a lényege a rövid vezényszavak alakjában közölt parancsok tanítása, — nevezzük gyakorlati szabályzatnak. Amíg a harceszközök egyszerűek voltak, csak szálfegyverek stb. és a harcra kifejldött csa-

³⁴ Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bpest. 1934. 86—98. o. és a M. K. Sz. 1933. 1. számában.

³⁵ Rákóczi Tár I. k.

³⁶ Szent Iványi levele 1708 ápr. 10-ről az Orsz. Levéltár Rákóczi gyűjteményében és a Fejedelem válasza április 25-éről Orsz. Széchenyi könyvtár kézirattár. Prot. Rák. IV.

patoknak egyszerű hadmozdulatokat kellett csupán végrehajtani, hogy az ellenséggel összecsapjanak, — ilyen gyakorlati szabályzatra még nem volt szükség. Ez a magyarázata annak, hogy a császári seregben az első ilyen természetű szolgálati könyv is csak 1734-ben jelent meg. Regal: Reglement über ein Kayserliches Regiment zu Fuss, címen Nürnbergben. Az ezredek addig maguk szabályozták csapataiknak gyakorlati kiképzését. Pár év múlva, 1737-ben jelent meg azután a III. Károlytól jóváhagyott első általános szabályzat: Regulament und Ordnung címen. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Rákóczi idejében a kuruc hadsereg számára még nem készült el ilyen szabályzat. De hogy ennek előmunkálatai már folyamatban lehettek, és ha a szabadságharc tovább folyik, bizonyára ki is adott volna Rákóczi ilyen gyakorlati magyar szabályzatot, annak bizonyítéka egy, írásban megmaradt töredék.

Rákóczi nemes testőrségében szolgált egy ideig egy Baditz Imre nevű testőr. A Baditz-családnak Szil-Sárkányban, Sopron megyében a múlt század hatvanas éveiben még ott levő levéltárában talált Thaly Kálmán egy érdekes feljegyzést. Baditz testőrnek, a testőrség életével foglalkozó egyik iratára feljegyezve 36 magyar vezényszót talált, amelyek a fegyverrel való kiképzés és a lövésre való felkészülést oktatják. Kifogástalan magyarsággal írt vezényszavak. Persze figyelembe kell vennünk azt, hogy az akkor nehézkes puskával való bánásmód, a töltés, elsütés, és az ahhoz megkívántató kéz- és testmozdulatok szintén nehezkesebbek voltak, mint a XIX. század könnyű, gyorsan tölthető puskáival. „Fel a fegyvert!” „Készülj a tüzeléshez!” „Pofához a fegyvert!” „Adj tüzet!” „Fojtsd meg kétszeri ütéssel a töltést!” „Karodra a fegyvert!” „Fordulj helyre!” és a többi vezényszó mind érthető, kifogástalan szóképzésű magyar elnevezések. Elfogadhatjuk Thaly megállapítását erről a Baditz-féle vezényszó-sorozatról: „...e vezényszavak mindnyája igazi magyaros, a legtöbb még jellemző és gyakorlati hangzatossággal is bír”.³⁷

Egy régebbi magyar hadtörténetkutató, Dr. Stripszky Hiador A magyar vezényszó történetéhez c. értekezésében³⁸ beszámol egy érdekes írástörödékről, amelyet Erdélyben gróf Kemény János gyűjteményében talált. Összefüggés nélküli, fakó, szakadozott papírlap. Címe: Exercitium militare. Összesen 67 vezényszóból áll az a töredék. A vezényszavak egy része tiszta, helyes magyarsággal van írva, azok azonban, amelyek csapatmozdulatokra vonatkoznak, erőltetett magyaros fonetikával mondott német kifejezések. „Két klidből (Glied) formáljatok hármat!” „Plotony (peloton, szakasz) szerint tüzet!” „Sassérozzatok!” (Helyet változtassatok.) „Aufmassérozni, Czuggal retirálni!” „Svadrönynyal formálni carét!” (Lovasszázaddal négyszög alakot képezni.) „Svingolni!” (Schwencken, kanyarodni.) stb. Hogy ez a szabályzatrész mikor készült, azt Stripszky pontosan nem állapíthatta meg, de a papír

³⁷ SZ. 1868. 741. o. *Thaly Kálmán*. Kuruc vezényszavak.

³⁸ SZ. 1909. Stripszky Hiador: A magyar vezényszó történetéhez. Két közlemény a 123.213 és köv. o.

minőségéből, a betűk és írás alakjából helyesen következtette, hogy azok a XVII. század vége felé és a XVIII. század elején lehettek használatban. Hogy erről a jegyzékről miért nem tettem említést már értekezésem előbbi fejezetében, — annak magyarázata az, hogy ezt a szabályzattöredéket, vagy talán az egész szabályzatot Rákócziék ismerhették és annak kifejezéseit használhatták is, mert az előbb említett Baditz-féle szabályzatnak a legtöbb vezényszava szóról szóra megegyezik a Kemény-féle sorozat szavaival, sőt több, Baditz-féle vezényszónak még a sorszáma is majdnem azonos a Kemény-féle töredékkel. Márki Sándornak Rákóczi szabadságharcát leíró 3. kötetes munkájának II. K. 152. és 653. oldalain a „Kuruc vezényszavak” címen szintén itt tárgyalja és fotokópiában is bemutatja ezt a jegyzéket.

Hogy az ilyenforma németes kifejezésen kívül találunk-e más nyelvből származó kifejezéseket Rákóczi magyar katonai nyelvben, annak nincs sok nyoma. A francia tisztektől azonban megmaradt a mindennapi katonai nyelvben egy-két magyarosított szó. Ilyen például a „pajzán” kifejezés, ami kuruc írásokban „pajzán ló”, „pajzán nyereg” kifejezésekkel kapcsolatban olvasható. Pajzán itt nem valami ficánkoló ló tulajdonságát jelzi, hanem azt, hogy a francia tisztek a parasztoktól (franciául paisan) vásárolt lovakat paisan lónak nevezték, az „oskolás”; azaz betanított lótól való megkülönböztetésül. Pajzán nyereg pedig a magyar falusi egyszerű nyereg volt.

Többször találkoztam, főleg Bercsényi leveleiben ezzel a szóval: „makány”. Értelme nem volt világos nekem és semmiféle magyar szóhoz való rokonságát sem lehetett megállapítani. Míg végre rájöttem, hogy ez is egy francia szó magyarítása. Franciául nevezik a lócsiszárt, és átvitt értelemben olyan embert, aki mint a lócsiszár, sokat vándorol ide-oda és egyúttal kémszolgálatot is végez — „maquignon”-nak. Így most már érthető, ha Bercsényi írja: ... „makányom azt a hírt hozta...”

A Rákóczi-kor magyar katonai nyelvének történetében végül egy igen értékes írásáról emlékezhetem meg. V. Windisch Éva találta meg kutatásai során Rákóczi Ferencnek egy hadtudományi értékű és különösen azért nevezetes írását, mert ez a fejedelemnek — levelein, beszédein, ismert imáján kívül — egyetlen hosszabb magyar nyelvű munkája.³⁹

A munka címe: „Hadakozó embernek tanító scholája.” Úgy látszik nagyobb munkának tervezte, de csak 19 folio oldalra terjedő része készült el. Windisch Éva helyesen állapítja meg a kézirat értékéről, hogy: „egészében véve gyakorlati célkitűzése ellenére, irodalmi alkotásnak tekinthető”. Hadtudományi szempontból azért nevezetes, mert: ... „hadtudomány fejlődése Zrínyi óta nem sokat haladt előre Magyarországon.” ... ezért „... mint a katonai műnyelv továbbfejlesztésére irányuló kísérlet érdemel figyelmet.” A bevezetést, és az első két fejezetet Rákóczi írta, ezek: A hadi disciplináról, és Az hadakozásnak fejeződ, az országló Fejedelemtől című részek kétségtelenül Rákóczi

³⁹ Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 29.—75. o. V. Windisch Éva: Rákóczi ismeretlen hadtudományi munkája. Közli a Rákóczi kézirat teljes szövegét.

fogalmazványai, a szabadságharc delelőpontján túlhaladt nemzeti mozgalom eddig leszűrt tapasztalatait tükrözi vissza. A következő két fejezet: Az Fű Generálisról, és Az Táborozásról szóló részek egy egykorú francia hadtudományi munka, Rákóczi készítette fordításai. A munka születésének időpontját Windisch Éva helyesen határozza meg annak tartalmából.

1707 őszétől kezdve Patak, Szerencs, Tokaj, Kassa volt Rákóczi főhadiszállásának székhelye. A téli hónapokban több ideje volt az olvasáshoz, íráshoz. A francia tisztekkel való gyakori találkozása, beszélgetése, — amikről Beniczky Gáspár, titkárának ez időből való naplójegyzetei is tanúskodnak, — ösztönözhetette őt arra, hogy behatóan foglalkozzék egy francia hadtudományi munkával és annak lefordításával. Az eredeti kéziratot Windisch Éva az Országos Levéltár Rákóczi-anyagában találta meg. A szöveg első részét Rákóczi valamelyik titkárának mondta tollba, a második részét maga kezével írta. A szöveg több utalása arra mutat, hogy Rákóczi ezt a munkát 1707 nyarán kezdte meg s 1708 márciusában szakította félbe, amikor a sziléziai expedíciójának előkészítése minden idejét lefoglalta. Hogy kézírata ekkor, március elején íróasztalán feketett, bizonyítja az, hogy a megmaradt szöveg utolsó mondata után, Rákóczi franciaországi követehez, Vetési Kőkényesdy Lászlóhoz intézett levelékezdet fogalmazványát írta ugyanerre a lapra 1708. márc. 11-én. Egyébként a munka keletkezésének ideje egybeesik Rákóczinak azzal az intézkedésével, amellyel Szent Iványi János ezredesét megbízta a már említett német hadtudományi munka lefordításával. Látszik tehát, hogy Rákóczi ekkor foglalkozott komolyan és rendszeresen a külföldi szakirodalom tanulmányozásával és szeretete volna azoknak a magyar viszonyokra alkalmazható tapasztalatait tisztjeivel megismertetni, mert mint írja, az előszóban: ...„nem is annyira panaszkodhatunk Tiszteink bátortalanságáru, mint tudatlanságáru.”

A munka két első fejezete Rákóczi ismert, csiszolt, gördülékeny írásmódjával mondja el véleményét a fegyvelemről, a fejedelem kötelességeiről. A két fejezet anyagát pedig egy, a francia katonaság körében akkor nagyon ismert katonatudós, több hadjáratot, várvívást végigharcolt francia tiszt, François La Valière 1643-ban írt, de azóta több kiadásban újból megjelent munkájából fordította. A munka címe: *Pratique et Maximes de la Guerre*, azaz a háború, hadviseles gyakorlata és alapelvei. Legutolsó kiadása Hágában 1693-ban látott napvilágot. Valószínű, hogy a kuruc hadseregben szolgálatot vállaló francia tisztek ezt a könyvet magukkal hozták s gyakori beszélgetéseik során Rákóczival megismertették. Sajnálhatjuk, hogy csak ez a pár fejezet készült el, mert már ebből a pár oldalból is megállapíthatjuk, hogy Rákóczi tolla alatt a magyar katonai nyelvnek egy újabb kitűnő terméke született meg. A fordítás nem szolgai, de azért az eredeti szöveg értelméhez híven ragaszkodik. Néha érezni, hogy küzd a francia, sokszor szövevényes mondatszerkezeteknek helyes magyar nyelvre való átültetésének nehézségeivel, de mindenre talál kitűnő magyar monda-

tokat, sőt néhány új szót is csinál. A tüzérséget érthető módon, hiszen seregében azt a francia tisztek szervezték, következetesen Artollériának írja, a francia artillerie szót magyarosítva, de egyébként kitűnő magyar műszavakat használ, mint porta, oldalt járó (azaz a sereg előnyomulását oldalt kísérő és védő csapat) stb. Egy maga alkotta meghatározásnak: „rekesz”, magyarázataát is megadja: „Rekesz az a hely, ahol az egész tábori munició és Artollériához tartozó szekerek szoktak lenni, ez mely, mivel magános helyt kíván (azaz a többi csapattól elkülönített helyet) és strázsákkal körülvéttetik, rekesznek neveztetet.” Ha pedig ezt a mondatát olvassuk: ...„a hadak mindenkor háttal a szekereknek, a mező felé légyenek állítva; A gyalogság kezdi a maga gunyhói avagy sátrai sorját három lépésnyire a fegyverétül, az melyek mindenkor a sereg eleibe rakatnak egy rakásra”... szinte azt hihetnők, hogy Zrínyi Miklós Tábori Kis Tractájának egyik pontját olvassuk.

A magyar katonai nyelv Rákóczi alatt elérkezett arra a fokra, amelyre alapozva azt könnyen lehetett volna továbbfejleszteni. Most már csak arról lehetett volna szó, hogy az idővel újonnan keletkezett harceldjárások, fegyverek, harcászati és gyakorlati szabályzatok számára és a katonai tudományok és irodalom terén, a természetes fejlődés vonalán fejlesszék a nemzet, a nép nyelvével összhangban a különleges katonai nyelvet. Sajnos ez nem így történt. A Rákóczi-kor után hosszú időre megszűnt a magyar nemzeti hadsereg. S amikor 1848-ban újból talpra állt és 1868-ban alkotmányos úton újból lehetővé vált egy magyar honvédség, tehát magyar katonaság megszervezése, Zrínyi és Rákóczi magyar katonai nyelve helyett egy erőszakosan képzett és fordított katonai nyelv született meg.

Markó Árpád,

a történettudományok kandidátusa